

УДК: 159.9.01

© Кислинська Д.М., Мілорадова Н.Е., 2016 р.
orcid.org/0000-0001-5834-383X

Д.М. Кислинська, Н.Е. Мілорадова
Національний університет
внутрішніх справ, м. Харків

ЦІННОСТІ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ

Психологічні теорії пояснюють цінності з позицій наукових теорій. Біхевіоризм розглядає цінності як результат асоціативного навчання. Психоаналіз вбачає ціннісно-нормативну регуляцію особистості в глибинній структурі «Его», «Супер-Его» та «Ід», які вступаючи в консенсус чи, навпаки, в протиріччя, утворюють поведінку людини. Гуманістична психологія вбачає цінності в «самості» особистості та зв'язує їх з потребами людини, вводить терміни «функціональна автономія», розуміючи під цим перетворення цінностей; розглядає ціннісні орієнтації як особистісний сенс. Вітчизняні вчені вводять поняття «спрямованість», «ціннісні орієнтації» та «особистісні цінності»; говорять про включення в механізми діяльності та поведінки особистості; роблять висновки про те, що ціннісні орієнтації характеризуються двома властивостями – значенням та особистісним змістом.

Ключові слова: цінність, ціннісні орієнтації, цінність підкріплення, цінність потреби, соціальний інтерес, ціннісні судження, моральні норми, особистісні цінності.

Д.М. Кислинская, Н.Э. Милорадова ЦЕННОСТИ И ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Психологические теории объясняют ценности с позиции научных теорий. Бихевиоризм рассматривает ценности как результат ассоциативного обучения. Психоанализ видит ценностно-нормативную регуляцию личности в глубинной структуре «Эго», «Супер-Эго» и «Ид». Гуманистическая психология видит ценности в «самости» личности и связывает их с потребностями человека, вводит термины «функциональная автономия», понимая под этим преобразование ценностей; рассматривает ценностные ориентации как личностный смысл. Отечественные ученые вводят понятие «направленность», «ценностные ориентации» и «личностные ценности»; говорят о включении в механизмы деятельности и поведения личности; делают выводы о том, что ценностные ориентации характеризуются двумя свойствами – значением и личностным смыслом.

Ключевые слова: ценность, ценностные ориентации, ценность подкрепления, ценность потребности, социальный интерес, ценностные суждения, нравственные нормы, личностные ценности.

D.M. Kislinskaya, N.E. Miloradova

VALUES AND VALUE ORIENTATIONS IN PSYCHOLOGICAL THEORY

Psychological theories explain the value of the position of scientific theories. Behaviorism considers value as a result of associative learning. Psychoanalysis sees value-normative regulation of individual in-depth structures "ego", "superego" and "id". Humanistic psychology sees the value in the "self" personality and connects them with human needs, introduces the term "functional autonomy", meaning thereby converting values; value orientation as regards personal meaning. Domestic scholars introduced the concept of "focus", "value orientation" and "personal values"; talk about the inclusion of practice and behavior of the individual; draw conclusions that value orientation characterized by two properties – value and personal meaning.

Keywords: value, value orientation, reinforcement value, the value of needs, social interest, value judgments, moral standards, personal values.

За останні роки істотно трансформується наше суспільство: соціальні, політичні, економічні фактори змінюються. Це, в свою чергу, впливає на соціум, його поведінку, мотиви, цінності та ціннісні орієнтації. Сучасний темп життя диктує нові умови соціальної інтеграції людини, перегляд світогляду в багатьох сферах життя. Наша країна переживає важкі часи. Криза стосується буквально всього: від економічних до психологічних явищ. Важливо усвідомлювати, що перш за все, йде зміна особистості. Тому саме зараз на нашу думку, час звернутися до джерел нашої поведінки – цінностей. Щоб зрозуміти людську поведінку зараз, звернемося до того, з чого все починалося - психологічних теорій.

Проблема вивчення ціннісних орієнтацій особистості в даний час набуває все більш комплексний характер. У зарубіжній психології визначенням поняття ціннісних орієнтацій та їх місця в системі особистості займалися такі вчені, як В. Дильтей, А. Маслоу, Д. Рисмен, М. Рокич, Е. Толмен, У. Томас, В. Франкл, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні та багато інших.

Мета даної статті полягає в тому, щоб дослідити теоретичні основи цінностей та ціннісних орієнтацій в психологічних теоріях.

Для більшості теорій, які можна віднести до «біологічного» або «природнонаукового» класу психології, цінності не є емпірично верифікованими категоріями. Найбільш яскраво це формулюється в теорії К. Левіна, який свідомо виключає ціннісні судження з системи наукових психологічних понять. Він справедливо підкреслює, що психологія виходить за межі класифікації тільки за ціннісною підставою» [12, 55]. Однак, відстоюючи принцип об'єктивності в тому ж сенсі, що і М. Вебер, який висунув тезу про «ціннісну нейтральність», К. Левін переносить критичне ставлення до ціннісних суджень на ціннісні уявлення в цілому. Головна

перевага емпіричного способу мислення бачиться йому в тому, що в ньому не простежується «ніяких ціннісних концепцій» [6].

У біхевіоризмі цінності є повністю виключеними зі сфери наукового вивчення людської природи. За словами Б. Скіннера, «ціннісні судження лише там виходять на вірний слід, де цей слід залишила наука. А коли ми навчимося планувати і вимірювати дрібні соціальні взаємодії та інші явища культури з такою ж точністю, якою ми володіємо у фізичній технології, то питання про цінності відпаде сам собою» [26, 41].

Для біхевіористів етика, мораль і цінності – не більше ніж результат асоціативного навчання [9]. Поведінка людини в класичному біхевіоризмі зводиться до сукупності реакцій, вираженість яких визначається силою підкріплення на стимули зовнішнього середовища. Проте вже Е. Толмен для характеристики сили і спрямованості реакцій людини використовує поняття «цінність», яку він визначає як привабливість цільового об'єкта, поряд з потребою, визначальною потрібність мети [28]. Дж. Роттер у своїй теорії соціального навчання використовує термін «цінність підкріплення», яку він розуміє як ступінь, з якою людина при рівній ймовірності отримання вибирає одне підкріплення іншому. Поряд з «цінністю підкріплення» поведінка людини визначається і «цінністю потреби», що представляє собою середню цінність набору підкріплень, що відносяться до основних категорій потреб. Очікувана цінність підкріплення залежить від суб'єктивної оцінки зовнішньої очікуваної соціальної ситуації [29, 28].

Класичний психоаналіз З. Фрейда концентрує увагу на внутрішніх біологічних факторах розвитку особистості. Як пишуть Дж. Фейдимен і Р. Фрейгер, «все мислення Фрейда спочиває на передумові, що тіло – єдине джерело душевного досвіду. Він припускав, що прийде час, коли всі душевні феномени зможуть бути пояснені прямими посиланнями на фізіологію мозку» [24]. В основу поведінки людини психоаналіз ставить неусвідомлені інстинктивні потяги – «Ід», які служать імпульсом до задоволення біологічних потреб. За словами З. Фрейда, Ід не знає цінностей, добра і зла, моралі [10].

Однак, всупереч поширеній думці, теорія все-таки має на увазі певну ціннісно-нормативну регуляцію поведінки людини. «Супер-его» являє собою сховище як неусвідомлених, так і соціально обумовлених моральних установок, етичних цінностей та норм поведінки, які служать свого роду цензором діяльності й думок «Его», встановлюючи для нього певні межі. З. Фрейд у своїх роботах вказує на три функції «Супер-его»: совість, самоспостереження і формування ідеалів. На його думку, завдання совісті – обмеження, заборона свідомої діяльності; задача самоспостереження зводиться до оцінки діяльності незалежно від спонукань і потреб «Ід» та «Его». Формування ідеалів пов'язане з розвитком самого «Супер-его»,

обумовленого соціальними чинниками. «Супер-его» дитини констатується по моделі «Супер-его» його батьків, тобто наповнене тим же змістом і стає носієм традицій від покоління до покоління [24].

Сучасні дослідники вважають, що будь-який елемент структури особистості З. Фрейда може служити джерелом і місцем знаходження цінностей. Г. Ділегенській пише, що «Супер-его» містить соціальні норми і цінності, а «Его» – індивідуальні цінності, які сильніше загальноприйнятої системи цінностей [10]. В.Е. Чудновський вважає, що багато стимулів сфери неусвідомленого засновані на свідомо прийнятих моральних цінностях і настільки глибоко засвоюються, що можуть протистояти не тільки свідомим намірам, але й інстинктивним потягам і навіть у гіпнотичному стані не вдається вселити людині те, що суперечить міцно засвоєним цінностям [29].

Соціальні аспекти розвитку особистості отримали подальший розвиток у роботах послідовників З. Фрейда – А. Адлера, К. Хорні, Е. Фромма, Г.Саллівен. В індивідуальній психології А. Адлера важливе місце займає концепція «соціального інтересу», що розуміється як почуття спільності, прагнення вступати в соціальні відносини співробітництва, як джерело активності особистості, протиставляє лібідо Фрейда. Соціальний інтерес формується в процесі ідентифікації і є «барометром нормальності». Як відзначають Л. Хьелл і Д. Зіглер, акцент, зроблений в його теорії на соціальному інтересі як істотному критерії психічного здоров'я, сприяв появі концепції ціннісних орієнтацій в психотерапії [29]. За словами Е. Фромма, головною функцією класичного психоаналізу було розвінчати ціннісні судження і етичні норми, продемонструвавши, що вони являють собою раціоналізацію ірраціональних і часто неусвідомлюваних бажань й страхів і, отже, не можуть претендувати на об'єктивну значимість [27]. Він вважав, що в спробі затвердити психологію в якості природничої науки психоаналіз зробив помилку, відірвавши психологію від проблем філософії та етики. Е. Фромм цілком справедливо зауважує, що не можна ігнорувати той факт, що людині властива потреба шукати відповіді на питання про сенс життя і визначати ті норми і цінності, відповідно до яких вона повинна жити. Головною відмінністю його теорії від теорії Фрейда було те, що основа характеру бачилася їм не в лібідо, а в специфічних формах ставлення людини до світу. На його думку, людина виявляється пов'язаним зі світом за допомогою процесів асиміляції (здобуваючи і споживаючи речі) та соціалізації (встановлюючи відносини з іншими людьми). Особливості прояву та співвідношення цих процесів формують той чи інший тип соціального характеру, приналежність до якого і визначає спрямованість особистості на відповідну систему цінностей.

Таким чином, у розвитку уявлень про особистість в наведених «біологізаторських» теоріях виявляється певна загальна закономірність, яка полягає в поступовому прийнятті ідеї про соціальну обумовленість поведінки людини і, відповідно, зверненні до проблеми ціннісних орієнтацій. Проте найбільше значення ціннісні орієнтації особистості мають в гуманістичної і екзистенціальної психології.

Центральним поняттям теорії особистості К. Роджерса є «самість», яка їм визначається як «організована, рухлива, але послідовна концептуальна модель сприйняття характеристик і взаємин «Я»» [19, 68]. На його думку, в структуру самості входять як безпосередньо пережиті організмом, так і запозичені, інтроецируємі цінності, які людиною помилково інтерпретуються як власні. Як пише К. Роджерс, саме організм поставляє дані, на основі яких формуються ціннісні судження. Він вважає, що і внутрішні і зовнішні цінності формуються або сприймаються «фізіологічним апаратом» як сприяють збереженню і зміцненню організму – саме на цій підставі засвоюються взяті з культури соціальні цінності» [19, 91]. Однак К. Роджерс згадує все ж і про необхідність усвідомлення виникаючих переживань як основі ціннісних уявлень.

Як справедливо зазначає А. Маслоу, «здорові люди напевно роблять правильний вибір в біологічному сенсі, але також, ймовірно, і в інших сенсах» [14; 15]. Правильний вибір – це той, який веде до самоактуалізації. Вибір людиною вищих цінностей визначений саме її природою, а не божественним початком, що знаходяться за межею людської сутності. При наявності вільного вибору людина сама «інстинктивно вибирає істину, а не брехня, добро, а не зло» і т.п. [19, 113]. К. Роджерс, бачить життєво необхідним актуалізацію, пробудження внутрішніх цінностей людини.

Г. Оллпорт, вважаючи, що джерелом більшості цінностей особистості є мораль суспільства, виділяє також ряд ціннісних орієнтацій, що не продиктовані моральними нормами, наприклад, допитливість, ерудиція, спілкування і т.д. Моральні норми і цінності формуються і підтримуються за допомогою зовнішнього підкріплення. Вони виступають скоріше в якості засобів, умов досягнення внутрішніх цінностей, що є цілями особистості. Перетворення засобів в цілі, перетворення зовнішніх цінностей в цінності внутрішні Г. Оллпорт називає «функціональною автономією», що розуміється їм як процес трансформації «категорій знання» в «категорії значущості». «Категорії значущості» виникають при самостійному усвідомленні сенсу отриманих ззовні «категорій знання». Як він пише, цінність – це якийсь особистісний сенс. Дитина усвідомлює цінність всякий раз, коли сенс має для нього принципову важливість» [17, 117].

Самого факту усвідомлення цінностей, однак, не цілком достатньо для їх внутрішнього прийняття особистістю. Осмисленість цінностей, за

словами В. Франкла, надає їм об'єктивний, універсальний характер: «як тільки я досягаю яку-небудь цінність, я автоматично усвідомлюю, що ця цінність існує сама по собі, незалежно від того, приймаю я її, чи ні» [27, с. 72]. В. Франкл розумів під цінностями особистості так звані «універсальні сенсу» – смисли, притаманні більшості членів суспільства, всьому людству протягом його історичного розвитку. Суб'єктивна значимість цінності, на його думку, повинна супроводжуватися прийняттям відповідальності за її реалізацію [25, 55].

У вітчизняній психології, співзвучною по багатьом позиціям західній гуманістичній традиції, підходи до розуміння цінностей розглядаються в різних аспектах вивчення властивостей особистості. За словами Б.Ф. Ломова, незважаючи на відмінність трактувань поняття «особистість», у всіх вітчизняних підходах в якості її провідної характеристики виділяється спрямованість. Спрямованість, по-різному розкрита в роботах С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, Б.Г. Ананьєва, Д.М. Узнадзе, Л.І. Божович та інших класиків вітчизняної психології, виступає як системоутворююча властивість особистості, весь її психічний склад.

Б.Ф. Ломов визначає спрямованість як ставлення того, що особистість отримує і бере від суспільства, тобто мається на увазі і матеріальні, і духовні цінності, до того, що вона йому дає, вносить в його розвиток. Таким чином, у спрямованості виражаються суб'єктивні ціннісні відносини особистості до різних сторін дійсності.

Підкреслюючи психологічний характер цінностей як об'єкта спрямованості особистості, В.П. Тугарінов використовує поняття «ціннісні орієнтації», визначаються ним як спрямованість особистості на ті чи інші цінності [22].

Як зауважує В.Н. Мясіщев, сам термін «спрямованість» є дуже загальним, векторним і «характеристика особистості спрямованістю не тільки одностороння і бідна, але вона мало підходить для розуміння більшості людей, поведінка яких визначається зовнішніми моментами» [16]. Суспільні умови формують особистість як систему відносин. Змістом особистості є сукупність відносин до предметного змісту досвіду людини і пов'язана з цим система цінностей. Особистість являє собою ієрархічну динамічну систему суб'єктивних відносин, яка формується в процесі розвитку, виховання і самовиховання.

На думку К.К. Платонова, прояви активності людини визначаються її переконаннями, які в структурі особистості поряд зі світоглядом, інтересами, ідеалами, моральними якостями і потребами об'єднуються в підструктуру «спрямованість і відносини особистості». Спрямованість особистості, займаючи найбільш високе положення в особистісній ієрархії, но-

силь соціально обумовлений характер і формується в процесі виховання [18].

Аналіз соціально опосередкованості особистісних відносин займає важливе місце у вітчизняній психології, оскільки особистість не може розглядатися у відриві від соціального середовища. Ще Л.С. Виготський ввів поняття «соціальна ситуація розвитку». Розвиток особистості обумовлено освоєнням індивідом цінностей культури, яке опосередковано процесом спілкування. Значення і смисли, зароджуючись у відносинах між людьми, зокрема, в прямих соціальних контактах дитини з дорослими, потім за допомогою інтеріоризації входить у свідомість [7; 8]. С.Л. Рубінштейн також пише, що цінності похідні від співвідношення світу і людини, висловлюючи те, що в світі, включаючи і те, що створює людина в процесі історії, значуще для людини [20].

На думку Б.Г. Ананьєва, вихідним моментом індивідуальних характеристик людини як особистості є її статус у суспільстві, так само як і статус спільності, в якій складалася і формувалася дана особистість. На основі соціального статусу особистості формуються системи її соціальних ролей і ціннісних орієнтацій. Статус, ролі і ціннісні орієнтації, утворюючи первинний клас особистісних властивостей, визначають особливості структури і мотивації поведінки і, у взаємодії з ними, характер і схильності людини [3].

Вивчення ролі суспільно-соціальних відносин у формуванні особистості стосовно її ціннісним орієнтаціям було продовжено в роботах Б.Д. Паригіна, Г.М. Андрєєвої, А.І. Донцова, Л.І. Анциферової, В.С. Мухіної, О.О. Бодальова, М.М. Дилигенського, В.Г. Алексєєвої і багатьох інших дослідників. З погляду Л.І. Анциферової, спрямованість особистості на певні цінності та ціннісні орієнтації – формує суспільство. Саме суспільство висуває певну систему цінностей, які людина вловлює в процесі постійного «обстеження кордонів і змісту норм» [4, 231].

В.Г. Алексєєва формулює загальноприйняте визначення ціннісних орієнтацій, як форму включення суспільних цінностей в механізм діяльності та поведінки особистості, як щабель переходу цінностей суспільства в діяльність суб'єкта [2]. Необхідно підкреслити, що соціально-психологічний підхід до визначення цінностей полягає не в розгляді ціннісної системи суспільства як зовнішньої по відношенню до людини сукупності норм і правил, а в аналізі соціально обумовленого характеру прийняття цінностей особистістю. Так, С.Л. Рубінштейн бачив завдання психології в тому, щоб «подолати відчуження цінностей від людини» [1, 145]. У даному контексті як основний засіб прийняття особистістю цінностей суспільства може розглядатися поняття «діяльність», що займає ключове місце в теорії О.М. Леонтьєва. За його словами, реальним базисом

особистості людини виступає сукупність суспільних за своєю природою відносин до світу, які реалізуються його діяльністю. Становлення особистості полягає в закономірній перебудові системи відносин та ієрархії змістовотворних мотивів в процесі спілкування і діяльності, у становленні, тим самим, зв'язкової системи особистісних смислів [13].

Грунтуючись на концепції О.М. Леонтьєва, В.Ф. Сержантов робить висновок, що будь-яка цінність характеризується двома властивостями – значенням і особистісним змістом. Значення цінності являє собою сукупність суспільно значущих властивостей, функцій предмета чи ідей, які роблять їх цінностями в суспільстві, а особистісний сенс цінностей визначається самою людиною [21].

Як пише Д.М. Узнадзе, людина реагує на дії зовнішнього дійсності в більшості випадків лише після того, як вона переломила й осмислила їх у своїй свідомості [23]. Осмислення, об'єктивація явищ зовнішнього світу в процесі індивідуального досвіду, призводить до постійного розширення області установок людини. Аналогічна роль смислових утворень у формуванні власне цінностей особистості розкривається в роботах Ф.Е. Василюка, Б.С. Братуся, Б.В. Зейгарник, О.Г. Асмолова, В.Е. Чудновського, В.І. Слободчикова та ін. Говорячи про усвідомленість найбільш загальних смислових утворень, Б.С. Братусь використовує для їх позначення поняття «особистісні цінності» [5, 78]. У сучасних дослідженнях, зокрема, в роботах Б.С. Братуся, Г.Є. Залеського, Є.І. Головахи, Г.Л. Будінайте та ін., особистісні цінності розглядаються як складна ієрархічна система, яка займає місце на перетині мотиваційно-потребової сфери особистості і світоглядних структур свідомості, виконуючи функції регулятора активності людини [11].

Отже, прослідивши основні теоретичні дослідження з феномену цінностей та ціннісних орієнтацій, ми дійшли висновку, що кожна психологічна теорія по різному пояснює їх, а саме біхевіористи розглядають як результат асоціативного навчання, гуманісти вбачають цінності в «самості» особистості та зв'язують їх з потребами людини. А ось вітчизняні вчені говорять про включення в механізми діяльності та поведінки особистості та роблять висновки про те, що ціннісні орієнтації характеризуються двома властивостями – значенням та особистісним змістом.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна: к 100-летию со дня рождения / К.А. Абульханова-Славская. — М.: Наука, 1989. — 248 с.

2. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психологический журнал. — 1984. — Т. 5. — № 5. — 63-70 с.
3. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. — М.: Наука, 1977. — 344 с.
4. Анциферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л.И. Анциферова. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. — 512 с.
5. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. — М.: Мысль, 1988. — 301 с.
6. Василюк Ф. Е. Психотехника выбора. Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Ф.Е. Василюк. — М.: Смысл, 1997. — 314 с.
7. Выготский Л. С. Педагогическая психология / под ред. В.В. Давыдова. — М.: Педагогика-Пресс, 1996. — 536 с.
8. Выготский Л.С. Развитие личности и мировоззрения ребенка / Л.С. Выготский / Психология личности / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря, В.В. Архангельской. — М.: АСТ: Астрель, 2009. — С. 329-333.
9. Гобл Ф. Третья сила: психология Абрахама Маслоу – новый взгляд на человека (главы из книги) / Ф. Гобл / Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. — М.: Смысл, 1999. — С. 334-394.
10. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология / Г.Г. Дилигенский. — М.: Новая школа, 1996. — 352 с.
11. Донцов А.И. О ценностных отношениях личности / А.И. Донцов // Советская педагогика. — 1974. — № 5. — С. 67-76.
12. Левин К. Конфликт между аристотелевским и галилеевским способами мышления в современной психологии / К. Левин // Психологический журнал. — 1990. — Т. 11. — № 5. — С. 135-158.
13. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975, — 304 с.
14. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А.Маслоу. — М.: Смысл, 1999. — 425 с.
15. Маслоу А. Психология бытия / А.Маслоу. — М.: Рефл-бук, 1997. — 304 с.
16. Мясищев В.Н. Личность и неврозы / В.Н. Мясищев. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. — 426 с.
17. Оллпорт Г. Личность в психологии / Г. Оллпорт. — СПб.: Ювента, 1998. — 345 с.
18. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. — М.: Наука, 1986. — 254 с.
19. Роджерс К. Клиенто-центрированная терапия / К. Роджерс. — М.: Рефл-бук, 1997. — 320 с.
20. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. — М., 1976. — 416 с.
21. Сержантов В.Ф. Человек, его природа и смысл бытия / В.Ф. Сержантов. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990, — 360 с.

22. Тугаринов В.П. Теория ценностей / В.П. Тугаринов. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. — 124 с.
23. Узнадзе Д.Н. Психология установки / Д.Н. Узнадзе. — СПб.: Питер, 2001. — 416 с.
24. Фрейгер Р. Теория и практика личностно-ориентированной психологии / Р. Фрейгер. — М., 1996. — Т.2. — 208 с.
25. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
26. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. — М.: Республика, 1994. — 447 с.
27. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. В 2 т. / Х. Хекхаузен. — М.: Педагогика, 1986. — Т.2. — 408 с.
28. Хьелл Л. Теории личности / Хьелл Л., Зиглер Д.; пер. с англ. — СПб.: Питер-Пресс, 1997. — 608 с.
29. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего» // Психологический журнал. — 1995. — Т. 16. — № 2. — С. 15-26.